

Мусулмон Шарки эпик поэзияси тарихи хамсачилик анъанаси билан чамбарчас боглик. Даставвал XII асрда вужудга келган хамса жанри саккиз асрга якин вақт давомида юзлаб жавоб дostonларга эга бўлди. Шарк адабиётида биринчи бўлиб “Хамса” ёзган шахс буюк озарбайжон шоири Низомий Ганжавийдир. У 1170-1204 йиллар оралигида бирин-кетин 5 та дoston яратди, бу дostonлар шоир вафотидан сўнг яхлит бир тўпламга бирлаштирилиб, “Панж ганж” (“Беш хазина”) деб атала бошланди ва кейинчалик хамса номи билан машхур бўлди.

Низомий бешлигидаги биринчи дoston “Махзану-л-асрор” (“Сирлар хазинаси”) деб аталиб, 1170 йилда яратилган. Низомий бу дostonини газнавийлар хукмдори Бахромшоҳ (XII аср)га багишлайди. “Махзану-л-асрор”нинг вужудга келишида XII аср классиги Хақим Санойий “Хадикату-л-хақойик” (“Хақикатлар боғи”) дostonининг таъсири бор. Умуман, мусулмон Шаркида фалсафий-дидактик йўналишдаги дostonларнинг ибтидоси ҳам бевосита шу дoston билан боғланади.

Низомий бешлигидаги иккинчи дoston “Хусрав ва Ширин” деб аталиб, тахминан 1181 йилда ёзиб тугалланган. Шоир бу дostonини салжукий хукмдор Тўгрул II (1174-1194) топширигига кўра яратади. “Лайли ва Мажнун” дostonи эса 1188-89 йилларда Ширвоншоҳ Ахситан II топширигига кўра яратилади.

Низомий бешлигидаги тўртинчи дoston “Хафт пайкар” (“Етти гўзал”) 1196 йилда ёзиб тугалланади. Дoston 4600 байтдан иборат бўлиб, хукмдор Алоуддин Кўрпа Арслон (1174-1207) топшириги билан яратилган. “Хафт пайкар” асосий воқеа ва унга илова қилинган 7 та қолипловчи хикоятлардан иборат.

Низомий бешлигидаги сўнгги – бешинчи дoston “Искандарнома” деб аталиб, икки қисм: “Шарафнома” ва “Иқболнома”дан иборат. Дoston ҳажми 10000 байтдан ортиқроқ. Дostonнинг аниқ қайси йилда яратилганлиги маълум эмас, адабиётларда унинг 1197 йилдан кейин ёзилганлиги ҳақида баъзи қайдлар учрайди.

Низомий бешлиги яратилгандан кейин орадан бир аср вақт ўтиб, Хусрав Дехлавий (1253–1325) унга жавоб ёзди ва шу билан хамсанавислик анъанасини бошлаб берди. У 1299-1301- йилларда "Матлаъу-л-анвор" ("Нурларнинг бошланмаси"), "Ширин ва Хусрав", "Мажнун ва Лайли", "Хашт беҳишт" ("Саккиз жаннат"), "Ойнайи Искандарий" ("Искандар ойнаси") дostonларини яратиб, Низомий ишини давом эттирди ва натижада адабиётда хамсачилик анъанаси пайдо бўлди.

Дехлавийдан кейин бу анъана бутун Шарк дунёсига тарқалди ва жуда кўп халқларда Низомий дostonлари мавзуси ва сюжети асосида асарлар пайдо бўлди. Озарбойжон олими Г. Алиев жахон кутубхоналарида сақланаётган кўлёзма ва манбаларни ўрганиб чиқиш асосида Низомий бешлигига муайян тарзда жавоб ёзган 300 га яқин ижодкорни аниқлади ва улар хақидаги маълумотларни умумлаштириб, “Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока” номли монографиясини яратди.

Хамсанавислик тарихида XV аср Хирот адабий мухити алоҳида ўрин эгаллайди. Изланишлардан маълум бўлдики, айнан шу давр ва шу мухитнинг ўзида 20 га яқин ижодкор хамсанависликда ўз кучларини синаб кўрганлар. Гарчи бу ижодкорларнинг барчаси тўлиқ хамса яратмаган бўлсалар-да, лекин бешликнинг у ёки бу дostonига жавоб ёзиш билан мазкур анъанага ўз муносабатларини билдирганлар.

Бу даврдаги Низомий мавзуларига мурожаат қилган ижодкорлар хақида Алишер Навоийнинг “Мажолису-н-нафоис” (1498), Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкирату-ш-шуаро” (1486), Хумомиддин Хондамирнинг “Макориму-л-ахлоқ” асарларида маълумотлар учрайди.

Ижодкорлар гуруҳини хамсанависликка билдирган муносабатига кўра шартли равишда уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Тўлиқ хамса муаллифлари.

2. “Хамса”нинг баъзи дostonларига жавоб ёзган ижодкорлар.

3. Битта дostonга жавоб ёзган ижодкорлар.

Тўлик хамса муаллифлари

Жамолий

Темур ва Шохрух замонида яшаган бу ижодкорнинг таваллуд ва вафот этган йиллари хақида аниқ маълумот йўқ. Фақат Г.Алиев ўзининг “Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока” номли монографиясида унинг бешлиги 1402-1417 йй. оралигида яратилган деган фикрни билдиради.

Жамолий “Хамса”си куйидаги дostonлардан иборат:

1. “Тухфат ул-аброр” (“Махзану-л-асрор”га жавоб)
2. “Меҳру Нигор” (“Хусрав ва Ширин”га татаббуъ)
3. “Махзун ва Махбуб”. (“Лайли ва Мажнун”га татаббуъ)
4. “Хафт авранг” (“Хафт пайкар”га татаббуъ)
5. Дoston номланиши аниқ эмас. Лекин воқеалар мазмуни ва кўлланилган вазн Низомий

“Искандарнома”сини эслатгани учун уни Низомий бешлигидаги сўнгги дostonга жавоб тарзида ёзилган деб хисоблаш мумкин.

Ашраф Марогий

Шохрух замонида яшаганлиги ва 1450 йилда вафот этганлиги маълум. Унинг бешлиги 1428-1444 йй. оралигида яратилган бўлиб, куйидаги дostonлардан иборат:

1. “Минхож ул-аброр” (“Яхши кишиларнинг йўли”, 1428) йилда яратилган. Низомий дostonидан бир оз фаркланиб, 21 маколатдан иборат ва уларнинг хар бир

-
бирига иккитадан хикоят илова килинади.

2. “Риёз ул-ошикин” (“Севишганлар боги”, 1432). Баъзи манбаларда “Хусрав ва Ширин” н оми билан кўрсатилади

.

3. “Ишкнома” (“Лайли ва Мажнун”га татаббуъ, 1438)

4. “Хафт авранг” (“Етти тахт”, 1440)

5. “Зафарнома” (1444) йилда яратилган. Номланишдаги ўзгачаликка карамай, вокеалар баёни хам, кўлланилган вазн хам “Искандарнома”ни эслатади .

Мазкур гуруҳдаги яна икки ижодкор Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий “Хамса”лари

хакида мавзу сўнгида батафсилроқ фикр юритганимиз сабабли бу ўринда уларга тўхтал иб ўтирмаймиз.

“Хамса”нинг баъзи дostonларига жавоб ёзган ижодкорлар

Котиби Туршизий

Бу ижодкорнинг Нишопурдан келганлиги ва 1434 / 36 йй.да Астрободда вафот этганлиги хакида Е.Э.Бертельс
ўзининг “Навои и Джами” тадкикотида
маълумот
келтиради.

Туршизий 10 га якин маснавий-dostonлар муаллифи, улардан фақат учтаси “Хамса” dostonларига татаббуъ тарзида вужудга келди:

1. “Гулшан ул-аброр” (“Яхши кишиларнинг гулшани”).
2. “Лайли ва Мажнун”.
3. “Баҳром ва Гуландом”.

Абдуллох Хотифий

1445/ 50-1521 йй. оралгида яшаган. Манбаларда Абдурахмон Жомийнинг жияни сифатида тилга олинади. “Хамса”нинг куйидаги дostonларига жавоб ёзганлиги маълум:

1. “Лайли ва Мажнун”.

2. “Ширин ва Хусрав” (1490)

3. “Хафт манзар” (“Етти манзара”) “Хафт пайкар”га татаббуъ тарзида яратилган.

4. “Темурнома”. “Искандарнома” вазнида битилган бу дoston Амир Темурнинг зафарли юришларига багишланган.

Кўринадики, Хотифий дostonлари орасида фақат “Махзан ул-асрор”га жавоб тарзида ёзилган дoston учрамайди.

Бадриддин Хилолий

Асли астрободлик бўлган бу ижодкор XV асрнинг 70-йилларида тугилган. 1529 йилда катл этилган. “Хамса” дostonларига жавобан ёзилган 2 та дostonи бор:

1. “Сифат ул-ошикин” (“Махзан ул-асрор”га жавоб)

2. “Лайли ва Мажнун”.

Шахобиддин Жомий

Бу ижодкорнинг тугилган ва вафот этган йиллари хакида аник маълумот йўқ. Факат Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ”да Шахобиддин Жомийнинг Алишер Навоий маслахатига кўра, “Лайли ва Мажнун” ва “Хусрав ва Ширин” дostonларини ёзганлиги хакидаги маълумотига таянадиган бўлсак, муаллифнинг XV асрнинг иккинчи ярмида яшаганлиги маълум бўлади. Шахобиддин Жомийнинг бу икки дostonи бизгача етиб келмаган ёки халигача топилмаган.

Битта дostonга жавоб ёзган муаллифлар [\[1\]](#)

Бу гурухни гоёвий йўналишига караб иккига ажратиш мумкин:

1) “Махзан ул-асрор” типиди дoston ёзган муаллифлар:

Осафий Хиравий, Наргисий, Гиёсиддин Сабзаворий, Фосих Румий, Саййид Косимий.

2) “Лайли ва Мажнун” типиди дoston ёзган муаллифлар:

Шайхим Сухайлий, Али Охий, Хожа Имод Лорий, Хожа Хасан Хизршоҳ, Заве Козиси.

Хамсачилик тарихида форс-тожик адабиётининг йирик намояндаларидан бири Абдурахмон Жомий (1414-1492) бешлиги алоҳида ўрин тутди. Жомий ижодкор бўлиш билан бирга сўфий ҳам эди, бу ҳолат у яратган асарларда ҳам намоён бўлади. Шаркшунос олим Конраднинг таъбири билан айтганда, “у – шоир, у – файласуф, у – филолог, у – мусикашунос. Лекин шу билан бир каторда у кўпроқ сўфий. Унинг учун борликни англашнинг икки кўриниши мавжуд – борлик сирлари ва ижод сирлари” (Конрад Н.И. Запад и Восток, 276-бет).

Адабиётшуносликда Жомийнинг “Хамса” ёзган-ёзмаганлиги билан боғлиқ бахсли фикрлар мавжуд. Айрим адабиётшунослар Жомий дostonларига “Хамса” тарзида эмас, балки еттилик – “Хафт авранг” (“Саломон ва Абсол” ҳамда “Силсилату-з-захаб” дostonларини ҳам кўшган ҳолда) шаклида қараш зарурлигини таъкидлайдилар. Лекин Жомийнинг ўзи “Хирадномаи Искандарий” хотимасида ўз асарини “Панж ганж” деб атаганлиги учун Жомийни “Хамса” яратган ижодкорлар каторига киритиш тўғриворқ бўлади.

Абдурахмон Жомий “Хамса”сининг биринчи дostonи “Тухфату-л-ахрор” 1481 йилда яратилган. Фалсафий-ахлокий масалаларга бағишланган бу дoston Низомий “Махзану-л-асрор”ига жавоб тарзида вужудга келди. Дostonлар номланишидаги охангдошлик, композицион қурилишдаги ўхшашлик ва қўлланилган шеърий ўлчов бу фикрни тасдиқлайди.

1482-83 йилларда “Хамса”нинг иккинчи дostonи “Субхату-л-аброр” (“Яхши кишиларнинг тасбеҳи”) майдонга келди. Анъанага мувофиқ, хамсанинг иккинчи дostonи ишқий мавзуга бағишланиши керак эди. Лекин Жомий бу ўринда анъанадан бутунлай чекиниб, фалсафий йўналишдаги яна бир дoston яратади. Лекин у биринчи дoston каби 20 та мақолатдан эмас, балки 40 та бўлим – “икд” (тасбеҳ донаси)дан иборат бўлиб, ҳар бир назарий қисмдан кейин алоҳида ҳикоят ва муножот илова қилиб борилади.

Абдурахмон Жомий бешлигидаги учинчи дoston “Юсуф ва Зулайхо” деб аталиб, 1483 йилда яратилган. Низомий бешлигида бундай мавзу ва сюжетдаги дoston учрамайди. Жомий “Хусрав ва Ширин” мавзусидаги анъанавий дoston яратишдан воз кечиб, Қуръонда “ахсан ул- қисас” – “қиссаларнинг сараси” деб таърифланган Юсуф қиссаси баёнига бағишланган “Юсуф ва Зулайхо” дostonини яратади.

Абдурахмон Жомий “Хамса”сидаги тўртинчи дoston “Лайли ва Мажнун” мавзусига багишланган бўлиб, 1483 йилда яратилган. “Хамса”даги сўнгги – бешинчи дoston “Хирадномаи Искандарий” ҳам Жомийнинг анъанага риоя этиши билан характерланади. Кўринадики, Абдурахмон Жомий яратган маснавий-дostonлар орасида фалсафий йўналишдаги дostonлар етакчи ўринда туриши билан характерланар экан.

Форс адабиётида Низомий бешлигига биринчи жавоб битган ижодкор Хусрав Дехлавий бўлса, Навоий бу вазифани туркий тилда адо этди.

Навоий бешлигида хамсанависликнинг барча шартларига катъий амал килинганлигини кўрамиз. Чунки хамсанавислик анъанасидан бир оз бўлса-да чекиниш, туркий тилда хамсадек буюк асарни ёзиб бўлмайдиган фикрга олиб келиши мумкин эди.

Навоий ўз “Хамса”си мисолида анъанавий шакл доирасида ҳам янги фикр айта олиш имкониятини, белгилаб берилган шаклларни жилвалантириш усуллари мавжудлигини кўрсатиб берди ва унинг бу асари умумжаҳон адабиётининг юксак чўккиси бўлиб колди. Навоий “Хамса”си ажодларимиз маънавий холатининг кўзгуси бўлиб, унда ўтмиш давр ижтимоий турмуши, халк ҳаёти, урф-одатлари, дин-диёнат, ахлоқ-одоб ҳақидаги қарашлар ўз аксини топган. Навоий “Хамса”си бир-бири билан ич-ичидан мустаҳкам боғланган бешта дostonни ўз ичига олувчи яхлит асардир. Буюк шоир унда замонасининг барча долзарб масалаларини қаламга олади. Мундарижавий дoston бўлмиш “Хайрат ул-аброр”да шоир умр, унинг мазмуни, табиат, жамият ва инсон муносабатларига доир саволларни қўйса, кейинги дostonларда муайян тақдирлар, воқеалар мисолида уларга жавоб беришга ҳаракат қилади. “Хамса” дostonларидаги муқаддималар дostonлар воқелигига шунчаки анъанавий қириш қисми бўлмай, балки дostonлар мундарижаси учун очкич вазифасини ҳам ўтайди. Шу маънода муқаддималарда қелтирилган фикрларга алоҳида эътибор бериш дostonлар тағзаминида яширинган рамзий маъноларни очишга ёрдам беради. Айнан муқаддимада буюк мутафаккирнинг олам ва одам, табиат, қишлоқ жамияти, умр ва унинг мазмуни ҳақидаги фалсафий-ахлоқий қарашлари, ижодкор сифатидаги буюк салоҳияти у қўллаган бадиий тимсоллар, ташбеҳу тамсиллар воситасида бутун бўй-басти билан намоён бўлади.

Ўзбек мумтоз адабиётининг чўккиси бўлган Алишер Навоий “Хамса”си жаҳон адабиётининг ноёб ва ўлмас дурдонасидир.

АДАБИЁТЛАР:

1. Абдугафуров А. Буюк бешлик сабоклари. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1995.
2. Хайитметов А. Темурийлар даври адабиёти. – Т.: Фан, 1996.
3. Исхоков Ё. “Хамса” поэтикасига доир //Ўзбек тили ва адабиёти.- 1986.-№ 1.
4. Алиев Г. Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – М.: Наука, 1985.
5. Валихўжаев Б. “Хамса” ёзиш анъанасига Алишер Навоийнинг муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти.-1990.- № 1.
6. Эркинов А. С. Алишер Навоий “Хамса”си талкинининг XV-XX аср манбалари. Филол.фан.докт.дисс... – Т., 1998.
7. Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги. – Тошкент: МУМТОЗ СЎЗ, 2011.
8. Навоийнинг ижод олами (маколалар тўплами). – Т .: Фан, 2001.

[1] Аслида бундай номланиш ҳам нисбий бўлиб, бу ўринда фақат бизгача етиб келган дostonлар ва улар хакидаги адабиётшуносликда мавжуд маълумотларга таянилди.

Дилнавоз Юсупова